

STUDII ȘI CERCETĂRI

PREFAȚĂ LA OPERA FILOSOFICĂ A LUI NAE IONESCU

ALEXANDRU SURDU

Preface to Nae Ionescu's Philosophical Work. Nae Ionescu (1890–1940) was a controversial figure during his lifetime, and maybe even more so after his death. He was influential mostly in philosophy and logic (it can be said he created a school, which numbers among its members such names as Constantin Noica, Mircea Eliade, Mircea Vulcănescu, Emil Cioran, Constantin Floru, Virgil Bogdan, or the mathematicians Grigore Moisil and Octav Onicescu), but his impact was also consequential in the political and cultural life of interwar Romania. The present paper focuses on his contributions in logic and philosophy, especially in the foundations of mathematics and in the philosophy of religion.

Key-words: intuitionism, classical logic, foundations of mathematics, logicism, Orthodoxy, religion, symbolic logic.

Nae Ionescu a fost o personalitate controversată încă din timpul vieții. Publicist și conducător al unui ziar important, a fost antrenat în numeroase dispute politice: de partea țărăniștilor, de partea regalității, de partea mișcărilor de dreapta naționale și internaționale. A fost revendicat de către legionari, care i-au și deturnat publicația, după moartea survenită la numai 49 de ani, la 15 martie 1940.

Cu toate că nu a fost un politician activ în niciun partid, datorită simpatiilor sale, exprimate în scris sau prin relații cu anumite personalități, a fost învinuit de „partizanat” politic și, în condițiile de totalitarism și dictatură politică în care se găsea România între anii 1938 și 1940, îi este suspendată publicația (ziarul „Cuvântul”, la 16 aprilie 1938) și este arestat și deținut (fără acuzare și proces) de două ori (8 mai 1938–20 decembrie 1938 și 13 ianuarie 1939–21 iunie 1939), timp în care va avea probleme grave de sănătate, care i-au grăbit sfârșitul.

După terminarea Facultății de Litere și Filosofie a Universității din București, în 1913, cu rezultate foarte bune și studii de doctorat în Germania, își începe activitatea universitară în toamna anului 1919, fiind numit asistent la Catedra de Psihologie, Logică și Teoria Cunoștinței a lui Constantin Rădulescu-Motru, de la 1 ianuarie 1920. A funcționat apoi, ținând diferite cursuri de conferențiar și profesor, până în primăvara anului 1938. Și în această calitate, de profesor, a fost admirat, dar și contestat.

N-a publicat lucrări de filosofie, ci numai articole de ziar (unele cu profil filosofic), reunite într-un volum (*Roza vânturilor*) de către Mircea Eliade în 1937. Existau

însă câteva cursuri litografiate, cu circulație restrânsă, pe care au început să le editeze, după moartea profesorului, foștii lui studenți.

Aceasta fiind situația, nici admiratorii lui Nae Ionescu, nici detractorii săi n-au avut la dispoziție opera acestuia, nici măcar parțială, până după anul 1990. Această ediție completă a operei sale (îngrijită de Dora Mezdrea și Marin Diaconu) ar trebui considerată o binefacere și pentru unii, și pentru alții, dar ea implică, în același timp, și o mai serioasă argumentare, cu citate precise din opera lui și date despre viața acestuia (din *Biografia* și *Biobibliografia* lui Nae Ionescu, elaborate de doamna Dora Mezdrea). Căci, altfel, personajul acesta va rămâne, cum a fost și până acum, unul inventat, când cu aripi de înger, când cu coarne de diavol.

Ca un fel de prefață la opera filosofică a lui Nae Ionescu, având ocazia să-i cunoaștem bine pe câțiva dintre filosofi din Școala lui (Virgil Bogdan, Constantin Floru și Constantin Noica) și pe doi matematicieni (Grigore Moisil și Octav Onicescu), care se revendicau parțial de la Nae Ionescu, ne vom referi pe scurt la problemele, temele și sugestiile mai mult sau mai puțin originale ale lui Nae Ionescu din cursurile sale și mai ales la influențele pe care le-au exercitat acestea atât asupra auditorilor și cititorilor săi, cât și asupra urmașilor acestora până în zilele noastre. Aceasta, cu recunoașterea sau nu (în funcție de împrejurările politice ulterioare) a provenienței lor. Căci numele lui Nae Ionescu a fost și, parțial, mai este și astăzi interzis sau prohibit.

S-ar putea începe chiar cu teza lui de doctorat, *Die Logistik als Versuch einer neuen Begründung der Mathematik*, publicată abia în 1944 în revista „Izvoare de Filosofie”. Ea a fost însă elaborată prin 1916 și, din cauza condițiilor grele din timpul războiului, predată în 1919. Prin ea se dovedește faptul că, la noi, Nae Ionescu a fost primul filosof care a făcut studii aprofundate de logică matematică, numită „logistică”, și de fundamentele matematicii, deși problematica acestora le era cunoscută și maioreșcienilor care au predat logica, în special lui Constantin Rădulescu-Motru. Aceștia, tradiționaliști fiind, au mers însă pe direcții clasice, tot cu excepția lui Rădulescu-Motru, care, având și o concepție psihologistă, a mers pe linia, urmată ulterior de către Școala elvețiană a lui Jean Piaget, a *logicii genetice* (cf. *Logica genetică a lui C. Rădulescu-Motru*, în Al. Surdu, *Vocații filosofice românești*, Editura Academiei Române, București, 1995).

În ciuda dimensiunilor reduse ale lucrării, încă din *Prefață* și din *Introducere*, Nae Ionescu ridică probleme general-filosofice referitoare la tema în discuție. Raportul dintre matematică și logică este transpus în istoria filosofiei. Se vorbește, în aparență fără legătură cu logica, despre Aristotel, Leibniz și Kant, cu accentul pe caracterul intuitiv, inventiv al matematicii, față de cel expositiv, demonstrativ al logicii. Autorul aderă la această viziune istorică, dar consideră că sunt demne de menționat și părerile contrare, și mai ales concepția pe care el o numește „logistică”. În fond, este vorba despre logica matematică în varianta, numită „logicistă”, a lui Frege și Russell, care presupune posibilitatea reducerii matematicii la logică, mai precis, la logica matematică (logistică).

Pentru ilustrare era necesară o expunere sumară a logisticii, dar și aici constatăm că Nae Ionescu face în prealabil considerațiuni general-filosofice. El pune accentul pe prioritatea acordată în logică judecății în detrimentul noțiunii, mai ales pentru faptul

că judecata presupune adevărul și falsul, care, în logică, au un caracter ipotetic, implicațional. Ceea ce oferă posibilitatea de prezentare a logisticii sub formă de calcul, adică de înlănțuire deductivă de implicații ale relațiilor dintre judecăți.

Sunt prezentate succint: calculul propozițiilor, calculul claselor și al funcțiilor propoziționale, precum și calculul relațiilor. Nae Ionescu acceptă faptul că logica „reprezintă o înnoire a logicii formale” și, în manieră logicistă, o consideră chiar „logica nouă”, ceea ce înseamnă totuși altceva. Nu reiese însă faptul că Nae Ionescu ar recomanda și renunțarea la ceea ce se presupune implicit că ar fi „vechea logică”, căci tot el zice că logica „rămâne totuși parțial în cadrul tradiției aristotelice”, ceea ce nu mai susțineau reprezentanții logisticii.

Sunt prezentate apoi încercările de fundamentare a matematicii prin identificarea acesteia cu logica: sistemele axiomatice, teoria definiției, teoria demonstrației, cu dificultățile lor din aritmetică și geometrie.

Se poate conchide că această lucrare „dovedește, în primul rând, cunoștințele serioase ale lui Nae Ionescu în domeniul fundamentelor matematicii, al logicii matematice și al matematicii în genere. În al doilea rând, trebuie menționat că, fără să cunoască poziția intuiționistă a Școlii Olandeze, care s-a impus mai târziu, prin anii '30, Nae Ionescu a adoptat o poziție corectă, o atitudine negativă față de logicismul, la modă pe atunci, al lui Russell”, susținând că „este imposibilă izgonirea intuiției din domeniul matematicii” și că „orice construcție matematică provine din activitatea noastră intuitivă” (cf. *Pe linia gândirii lui Nae Ionescu*, în Al. Surdu, *op. cit.*, p. 60).

Lucrarea lui Nae Ionescu mai conține însă câteva elemente demne de remarcat, tot în contextul discuțiilor ulterioare din fundamentele matematicii. L.E.J. Brouwer și, ulterior, A. Heyting, principalii reprezentanți ai neintuiționismului olandez, nu au fost numai adversari ai *logicismului*, inaugurat de G. Frege și B. Russell, care identificau matematica cu logica simbolică sau logica, sau o reduceau pe prima la a doua, despre care tratează Nae Ionescu în mod special, ci erau și adversari ai *formalismului*, reprezentat în mod special de matematicianul David Hilbert. Ce-i drept, și disputele intuiționistilor cu Hilbert și cu formalistii (Paul Bernays, Wilhelm Ackermann și J. von Neumann) au avut loc după 1920, fiind sistematizate de către Arend Heyting în 1934, în lucrarea citată de Dora Mezdrea în *Nae Ionescu. Biografia*, Vol. I, Editura Muzeul Literaturii Române, București, 2015, p. 258. Heyting se referă aici pe larg la „teoria demonstrației” (*Beweistheorie*), cum era numită uneori teoria formalistă a lui Hilbert. În mod curios, Nae Ionescu nu face referință la Hilbert, pe care îl și audiase, probabil, la Göttingen. Oricum, după ce prezintă dificultățile logiciștilor de a interpreta „ordinea și numărul”, care țin de aritmetică, are și un paragraf special despre „geometrie”, dar logiciștii nu s-au ocupat cu geometria, aceasta fiind ramura predilectă a formalistilor și, mai ales, a lui D. Hilbert, menționat la bibliografie cu lucrarea *Die Grundlagen der Geometrie*, apărută în 1899. Nae Ionescu o datează 1908, deși ediția a II-a era din 1903, iar a III-a, din 1909. În text face expunerea după L. Couturat (*Les principes des mathématiques*), cu lucrarea citată în germană (*Principien der Mathematik*)!, dar, din context, reiese că era vorba despre cartea lui Hilbert.

Nae Ionescu vine și de data aceasta cu obiecții utilizate ulterior de către intuiționiști și conchide că „încercarea logică de a găsi o fundamentare logică și pen-

tru geometrie a eşuat”. Și, ca un fel de scuză, adaugă: „Chiar dacă discuția a fost incomodă ...”.

Dar discuția continuă, cu referință tot la formalisti (fără menționarea lui Hilbert) și la metoda lor axiomatică, în care se obișnuiește introducerea entităților prin definiții, în funcție de necesitățile demonstrative. Dar, zice Nae Ionescu, la fel ca intuiționiștii, „nu înseamnă că faptul simplu al definiției postulează existența” ... „Existența trebuie să rămână o problemă independentă”. În felul acesta combăteau și intuiționiștii introducerea infinităților actuale prin definiții corecte, care n-aveau însă legătură cu existența lor și, mai mult, produceau ulterior și dificultăți logice (paradoxe).

În fine, Nae Ionescu face referințe directe și la teoria demonstrației (*Beweis-theorie*), care îl vizează de asemenea pe Hilbert, dar, implicit, și pe englezul Russell, pe care își permite să-l menționeze, pentru postularea *arbitrară* a elementelor nedemonstrabile (principii, axiome). „Alegerea axiomelor depinde numai de noi, zice Nae Ionescu, și atunci îi revine un caracter cu totul arbitrar, lipsit de orice necesitate”. Este vorba despre așa-numita „alegere convențională de axiome”, pe care au combătut-o intuiționiștii ca fiind incompatibilă cu exactitatea matematică, și pe care o exprimase în glumă Rudolf Carnap: „In der Logik gibt es keine Moral”. De fapt, nu în logică, ci în logică.

Dora Mezdrea presupune (în *op. cit.*, p. 239) că Nae Ionescu putea să afle prin 1934 de lucrarea lui A. Heyting, în care se găsesc, printre altele, și argumentele de tip intuiționist pe care le-a folosit el în 1916 pentru a combate tendințele logiciste și formaliste din fundamentele matematicii, dar că acest lucru nu l-ar mai fi preocupat. Ceea ce n-ar fi exclus. Sigur este faptul că Octav Onicescu l-a cunoscut bine pe Nae Ionescu, dar și pe Constantin Noica, de la care, dacă nu știa dinainte de lucrarea lui Nae Ionescu, putea s-o citească în revista „Izvoare de filosofie” din 1943. Ideile de tip intuiționist pe care le avea însă Onicescu tot prin 1943, când publică lucrarea *Principii de cunoaștere științifică*, la Oficiul de Librării din București, referitoare la diferitele tipuri de creație matematică, dovedesc faptul că el era deja la curent cu publicațiile intuiționiste apărute până spre anii '40 ale lui Freudenthal (1937) și Destouches (1938). Cert este faptul că la Onicescu apar deja contribuții explicit intuiționiste, demnă de remarcat fiind încercarea de elaborare a unei logici a matematicii, pe care am numit-o „monovalentă” (cf. Al. Surdu, *Elemente de logică intuiționistă*, Editura Academiei Române, București, 1976; Al. Surdu, *Contribuții românești în domeniul logicii în secolul XX*, Editura Fundației „România de mâine”, București, 1999; C. Candiescu, *Raportul dintre matematică și logică la Octav Onicescu*, în Al. Surdu (coord.), *Istoria logicii românești*, Editura Tehnică, București, 2006). Este vorba despre o logică intuiționistă fără negație și cu o singură valoare, și anume adevărul, motivația lui Onicescu fiind de factură intuiționistă, după care în matematică nu se acceptul falsul.

Octav Onicescu încearcă și un răspuns de tip intuiționist, pur matematic, la problema paradoxelor. În matematica intuiționistă nu sunt acceptate decât „obiecte matematice”. Mulțimea tuturor mulțimilor, care constituie subiectul antinomiei lui Cantor, nu este un astfel de „obiect”. Într-o matematică bine construită nu poate fi vorba despre paradoxe, ci doar despre unele demonstrații de nonexistență sau de respingere a unor „obiecte” care nu pot fi acceptate ca „obiecte matematice”, cum ar fi „mulțimea tuturor mulțimilor” (cf. Al. Surdu, *Contribuții românești ...*, citată mai sus, p. 166–167).

Istoria logicei, cum îi zice Nae Ionescu, este o premieră națională. Ce-i drept, în *Logica* lui Titu Maiorescu, care devenise clasică în perioada „maiorescienilor”, dintre care Constantin Rădulescu-Motru era încă „în formă” și chiar conducea catedra la care funcționa și tânărul Nae Ionescu, existau numeroase elemente de istoria logicii. În afară de paragraful introductiv, T. Maiorescu utilizează pe larg lucrările lui Adolf Trendelenburg, un contemporan al lui C. Prantl, pe care îl menționează și Maiorescu, și Nae Ionescu (acesta îl amintește și pe Eduard Zeller, ale cărui lucrări nu sunt însă de „istoria logicei”, ci de istoria filosofiei), din Școala Neoaristotelică Germană (J. Bekker, C.A. Brandis, H. Bonitz, A. Busse ș.a., interesați și de istoria logicii în genere, nu numai de cea aristotelică). Dar Nae Ionescu urmărea alte obiective.

Familiarizat cu fundamentele matematicii și, implicit, cu filosofia matematicii și a științelor („exacte”), era conștient de faptul că logica este „artileria grea a filosofiei”, cum îi spunem noi, și, cu timpul, va deveni disciplina de bază a filosofiei. Dar mai știa și faptul că, între timp, apăruse și o altă logică, despre care tratase deja în teza sa de doctorat. Acestea sunt perspectivele din care trebuie privită istoria logicii a lui Nae Ionescu. Ne dăm seama de acest lucru după modul în care tratează el logica lui Aristotel.

Face și aprecieri laudative, dar reia explicit câteva probleme din teza de doctorat (cf. Nae Ionescu, *Curs de istorie a logicei* (1924–1925), în Nae Ionescu, *Opere*, vol. III, Ed. îngrijită de Marin Diaconu și Dora Mezdrea, Muzeul Brăilei, Editura Istros, Brăila, 2010, p. 30): judecata, adevărul și demonstrația.

În legătură cu judecata, reia afirmația că: „Logica lui Aristotel este o consecință necesară a concepției sale substanțialiste despre lume”, susținută și de B. Russell, mai ales în legătură cu logica lui Leibniz. Este vorba despre raportul substanță-atribut, care determină forma subiect–predicat a judecății, în detrimentul judecății de relație, despre care va trata logica simbolică. Sunt reluate aici rezumativ și paragrafele despre *Natura adevărului și Teoria implicației* din teza de doctorat, cu trimitere la logica simbolică și, respectiv, la cea stoică. În fine, este reluată și problema demonstrației (*apodexis*, nu *apodixis*, cum apare în *op. cit.*, p. 32, 34 și 37), care nu se reduce la cea aristotelică, respectiv la cea silogistică.

Nu reiese însă prea clar, cel puțin în contextul acesta, dacă Nae Ionescu considera logica aristotelică învechită sau numai incompletă. Logica stoică, implicațională, este apreciată pentru tendințele sale formaliste, dar, zice Nae Ionescu, este mărginită și aceasta de spectrul „substanțialismului” grecesc și „otrăvită de momentele metafizice, gnoseologice și psihologice”.

Cursul de *Istoria logicei* al lui Nae Ionescu se dovedește a fi un fel de istorie mai mult „critică” decât expositivă. Metoda „analogiei”, despre care vorbea în lecția introductivă, rezidă într-o permanentă comparație a doctrinelor logice cu rezultatele logicii simbolice, fără de care sunt mereu deficitare, cel puțin în primele două „momente”, „părți”, „etape” din istoria logicii: cea antică și cea modernă, după care consideră că urmează perioada de „sistematizare” a logicii în forma ei simbolică, numită „logica nouă”.

Este interesant faptul că cel care l-a urmat pe Nae Ionescu pe linia istoriei logicii a fost tocmai un adversar declarat al acestuia, și anume Anton Dumitriu, care l-a și înlocuit la catedră după decesul său, ținând cursuri de istoria logicii și de logică

simbolică, pe care o numește, tot după Nae Ionescu, *Logica nouă* (Editura Adevărul, București, 1940).

După direcțiile de dezvoltare a logicii, schițate în Cursul de *Istoria logicei*, a urmat (1926–1927) un *Curs de logică cu specială privire la științele exacte*, care urma să fie, și după titlu, o lucrare despre fundamentele logice ale științelor exacte.

Nae Ionescu face considerații asupra progreselor științifice din vremea aceea și mai ales despre rolul matematicii și, respectiv, al logicii matematice, despre care își propune să vorbească. O va face însă într-un mod aparte, adică mai mult discutând despre logică, decât prezentând-o auditoriului ca atare, cum se face de obicei, cu formule complicate care îi aduc la disperare pe studenți, mai ales pe cei de la filosofie, dar uneori și pe cei de la matematici.

Nae Ionescu, excelent orator, prefera discuția în locul scrisului de formule pe tablă. Și, ca atare, el vorbește despre obiecte și „relațiuni”, încercând să surprindă specificul logicii simbolice, în care mai figurează și operațiile și funcțiile.

Nae Ionescu nu vorbește, cum se face uneori, și despre proprietăți, deoarece, în manieră logico-simbolică, el începe cu judecata în loc de noțiune. Maniera este însă logicistă, noi îi spunem a intelectului rațional, de aplicare a formelor logico-matematice la cele clasice. Mai târziu, în manieră formalistă, în logica simbolică nu se mai vorbește nici despre judecată, care este o formă a gândirii din logica tradițională, numită și de Nae Ionescu „veche”.

Din această cauză, nu mai apare noțiunea în limbajul logico-matematic, care „a schimbat fața logicei”. Urmându-l însă pe Gottlob Frege, deși nu-l menționează, Nae Ionescu vorbește totuși despre „concept”, sub care „ar cădea”, cum zicea Frege, anumite obiecte. Dar, continua Nae Ionescu: „conceptul nici n-ar trebui să intre în cadrul logicei. Logica ar trebui să se ocupe numai cu judecata și raționamentul”.

Și Nae Ionescu tratează, într-adevăr, despre judecată și raționament și despre corespondențele matematice ale acestora, cu referințe la aspectele lor logico-simbolice. Raționamentul matematic, în special cel prin recurență, cu referințe la Poincaré (adversar al logicismului), îl va conduce din nou la concluzia că noutatea este oferită de matematică, nu de logică, deoarece matematica procedează prin experiență, adică intuitiv; axiomatizarea de tip logic, cu toate calitățile ei, nu contribuie decât la sistematizarea cunoștințelor matematice prealabile.

Problemele referitoare la teoria numerelor, a infinitului și a continuului despre care tratează Nae Ionescu sunt de filosofia matematicii, în care se remarcă din nou poziția de tip intuiționist a acestuia de acceptare a infinitului potențial, contrar cantorștilor care admiteau infinitățile actuale. Aceeași poziție se face vădită în considerațiunile lui Nae Ionescu despre fundamentele geometriei, deși face referințe de data aceasta și la David Hilbert și la Rudolf Carnap, care erau formalști. Pentru menținerea atitudinii intuiționiste și recunoașterea geometriilor neeuclidiene, Nae Ionescu consideră că există și posibilitatea de extindere a calculelor geometrice peste limita intuitivă a spațiului.

În partea finală a cursului, cu referințe la perioada interbelică, Nae Ionescu face un elogiu al matematicii: „fiindcă matematica, zice el, este idealul de cunoștințe precise, sigure, absolute”. Faptul că, cel puțin cursul acesta, dificil pentru ascultători, cum o recunoaște și Nae Ionescu, le-a stimulat totuși interesul pentru matematică, îl dove-

desc și cele trei tentative ale lui Constantin Noica de a urma cursuri de matematică, și o alta târzie, după ieșirea din detenție. Rezultatele au fost sub așteptări, căci profesorii de matematică nu predau ca Nae Ionescu, pe care Noica îl considera bine dotat pe linia intelectului – facultate a gândirii pe care Noica o deosebea de rațiune. Numai că Nae Ionescu stătea bine și cu rațiunea. O dovedesc cursurile sale repetate de logică în care tratează pe larg despre noțiune, judecată și raționament, care sunt formele de bază ale rațiunii ca facultate a gândirii.

Disponem de două cursuri de logică ale lui Nae Ionescu, din 1927–1928 și din 1934–1935, în afară de cel menționat deja („... cu referință la științele exacte”). În primul dintre acestea (1927–1928) se începe (cum proceda de obicei Nae Ionescu) cu referințe directe la auditoriul, care, și de data aceasta, era „în număr așa de mare”. Referințele acestea erau făcute *ad hoc*, cu tentă măgulitoare pentru auditoriu, cu mărturisiri personale, cu reproșuri, cu sentințe de tip socratic, cu tot felul de ironii la adresa filosofilor, a filosofiei, a științei, a învățării, cu scopul de a șoca și a neliniști, dar și de a da satisfacție mai ales tineretului veșnic protestatar, doritor de noutăți și amator de glume. Adversarii lui Nae Ionescu vor alege dintre afirmațiile sale făcute adesea în glumă, majoritatea contrare flagrant cu pregătirea filosofică, științifică și culturală a profesorului, argumente pentru contestarea lui până în zilele noastre.

Dăm un singur exemplu. Pentru a marca importanța logisticii, profesorul critică structura manualelor de logică tradițională referitoare la noțiune, judecată, raționament și aplicații și dă ca exemplu *Logica* lui Titu Maiorescu, al cărui nume îl avea și amfiteatrul în care se ținea cursul. Dar toate cărțile de logică tradițională aveau acest cuprins, despre care zice Nae Ionescu că era „așa de perfid, dar așa de fals” (*sic*), iar *Logica* lui Maiorescu ar fi avut „cel mai illogic plan de carte” (*op. cit.*, în Nae Ionescu, *Opere*, vol. III, Muzeul Brăilei, Editura Istros, Brăila, 2010, p. 255).

Dacă ar fi luate în serios aceste „spuse”, atunci s-ar putea conchide că Nae Ionescu își contesta propriul curs de istorie a logicii, populat cu „perfizi” de talia lui Aristotel! Mai mult, în legătură cu ordinea: noțiune, judecată, care, zice profesorul, ar trebui să fie inversă, să se înceapă cu judecata, trebuie spus că tocmai Titu Maiorescu, în ediția *Logicii* sale din 1876, în ciuda „celui mai illogic plan de carte”, începe cu judecata, așa cum considera Nae Ionescu (*cf.* Al. Surdu, *Metamorfoza logicii lui Titu Maiorescu*, în vol. *Studii de istorie a filosofiei românești*, vol. VII, Editura Academiei Române, București, 2011).

Ceva asemănător s-a petrecut și cu selectarea dintre cele peste 3000 de publicații ocazionale ale lui Nae Ionescu (3.180, după Dora Mezdrea, *Biobibliografie Nae Ionescu*, Muzeul Brăilei, Editura Istros, Brăila, 2007) a câte unei fraze scrise în fuga condeiului (*lapsus calami*) pentru care, pe vremea comunismului, ar fi suferit ani grei de închisoare.

Dacă am ține seama de asemenea considerațiuni ocazionale, ar trebui să ne mire faptul că „planul” primului curs de logică amintit începe într-adevăr cu judecata și continuă cu noțiunea (conceptul) și raționamentul, dar al doilea curs de logică începe, în mod „perfid”, cu conceptul și continuă cu judecata și raționamentul, exact ca la Titu Maiorescu în ediția a II-a a *Logicii* sale, cu „cel mai illogic plan de carte”!

În realitate, este vorba despre două concepții cu aspecte istorico-psihologice diferite. Prioritatea judecății față de noțiune a fost susținută de către Adolf Trendelenburg, cu referințe la textele aristotelice, și de către psihologii germani, care nu admiteau „gândirea în concepte” anterioară sau „independent de cea judiciară”. Maioreșcu s-a inspirat inițial după Trendelenburg (cf. Al. Surdu, *Studiu introductiv*, la *Logica* lui Titu Maioreșcu, în T. Maioreșcu, *Scrieri de logică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988). Maioreșcu a renunțat la acest „plan”, deoarece în ediția a II-a adăugase și *Metodologia*, care conținea numeroase „aplicații”, cum le zice Nae Ionescu, independente de contextul judiciar (descrierea, clasificarea, genuri și specii).

Niciuna dintre cele două concepții nu este „falsă”, dovadă că și Nae Ionescu le adoptă, pe una, la primul curs, și pe a doua, cea clasică, cu prioritatea conceptului, la al doilea curs (după 7 ani). La Maioreșcu distanța a fost de 11 ani.

Important este însă faptul că Nae Ionescu vine, în ambele situații, cu argumente serioase. În primul curs tratează problema judecății și din perspective ontologice și psihologice, și gramaticale. Nu trebuie să uităm că Nae Ionescu ținuse, încă din 1921–1922, un curs de *Logică și teoria cunoștinței: Teoria judecății*; cu seminarul despre principiul rațiunii suficiente, care nu apare în *Lista cursurilor de logică* (cf. Nae Ionescu, *Opere*, vol. IV, ed. cit., p. 409), nici seminariile de la celelalte cursuri.

În afara perspectivelor amintite, care îl conduc pe profesor la două tipuri de judecăți (judecata existențială și judecata impersonală, cu referințe la adevăr și corectitudine), el acceptă împărțirea lui Immanuel Kant a judecăților după cantitate, calitate, modalitate și relație. Mergând pe această linie, Nae Ionescu ajunge să expună în 8 cursuri (de la V la XII) cea mai completă *Teorie a judecății* din logica românească. A se compara, de exemplu, cu *Teoria logică a judecății* a lui Al. Posescu (1946) sau capitolul despre judecată din *Logica* mai nouă de I. Didilescu și V. Pavelcu, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1968. Și trebuie remarcat faptul că aici profesorul nu face nicio trimitere la logică. Dar, dacă adăugăm aici și lecția III, *Teoria judecății*, din *Cursul de logică cu specială privire la științele exacte*, care conține și elemente de logică, și lecția XVI, *Trecerea de la concept la judecată*, din *Cursul de logică* (1934–1935), cu adaosul *Notă asupra unei clase de judecăți*, din „*Revista de filosofie*”, vol. IX, nr. 2, 1923, obținem o teorie a judecății exemplară.

Cine ține neapărat poate să găsească și aici „spuse” din fuga condeiului, cum ar fi aceea despre Apus și Răsărit, că primul ar fi dinamic și al doilea static, ceea ce ar determina atitudini judicative diferite. Ceea ce este, firește, îndoielnic. De necontestat rămâne însă faptul că, în ciuda dificultăților pe care le presupun cursurile de logică (exemplară este și *Teoria conceptului* din al doilea curs, care cuprinde 7 lecții, de la VI la XII), Amfiteatrul „Titu Maioreșcu” era mereu plin de studenți și auditori care, într-un fel sau altul, tot rețineau câte ceva. Exemplul lui Nae Ionescu de implicație: „dacă plouă, îmi iau umbrela”, a circulat până pe vremea studenției noastre. Iar Cursul al doilea, apărut în 1943, era folosit de toți profesorii de logică, fără nicio mențiune despre numele interzis al profesorului.

La fel s-au petrecut lucrurile și cu celebrele cursuri de *Logica colectivelor*, despre care știam înainte de a le fi văzut (apărute în „*Revista de Filosofie*” în 1996). Le

știam din lucrarea lui Octav Onicescu, *Principes de logique et de philosophie mathématique*, Editura Academiei Române, București, 1971. În lucrarea *Principii de logică și filosofie matematică la Octav Onicescu* (1992), republicată în Al. Surdu, *Vocații filosofice românești*, Editura Academiei Române, București, 1995, am arătat că termenul de „colectiv”, prin care acesta desemna anumite tipuri de mulțimi ale căror elemente au o anumită omogenitate, este preluat de la Nae Ionescu, iar termenul de „colectiv social”, utilizat de Onicescu, poate fi regăsit numai în cursul lui Nae Ionescu de *Logica colectivelor*, pe care aveam să-l văd abia în 1996.

A fost derutantă pentru mine constatarea lui Călin Candiescu, după care Octav Onicescu ar fi participat la un Congres al matematicienilor de la Atena în 1934, când l-ar fi cunoscut pe R. von Mises, menționat și de Onicescu în bibliografia la lucrarea citată, care ar fi fost creatorul teoriei despre colective (cf. C. Candiescu, *Raportul dintre matematică și logică la Octav Onicescu*, în Al. Surdu (coord.), *Istoria logicii românești*, Editura Academiei Române, București, 2006). Or, *Cursul de Logica colectivelor* era din 1936–1937. *Cursul de metafizică* al lui Nae Ionescu, apărut sub titlul de *Tratat de metafizică*, la Editura Roza Vânturilor, București, 1999, conține și o mărturie a lui Nestor Ignat în care este vorba și despre o lucrare a lui Grigore Moisil, *La statistique et la logique du concept*, apărută în „Revista de filosofie”, XXII, nr. 3, iunie–septembrie 1937. Moisil se referă aici la o lucrare nepublicată a lui Octav Onicescu și Nae Ionescu, în care conceptul (matematic) este considerat un „colectiv” cu particularități statistice, care ar putea fi studiat cu mijloacele teoriei clasice a mulțimilor sau a claselor și a funcțiilor propoziționale, ceea ce ar necesita un sistem de axiome pe care se înțelege că Moisil ar fi intenționat să-l elaboreze.

În această situație nu mai are importanță de unde provine denumirea de „colectiv”, ci faptul că Octav Onicescu colabora cu Nae Ionescu la o lucrare apreciată de Grigore Moisil ca importantă în acest domeniu și care ar fi meritat să fie continuată cu mijloace care îi erau familiare și lui Nae Ionescu, de teoria mulțimilor, de exemplu, pentru care elaborase în Germania o lucrare prealabilă susținerii doctoratului (*Erkenntnistheoretisches zur Mengenlehre*).

Despre Grigore Moisil se știe că a publicat în 1938 o lucrare *Sur le syllogisme hypothétique dans la logique intuitionniste*, pe care o citează A. Heyting în *Les fondements des mathématiques*, în „Philosophie mathématique”, Paris, 1939, p. 21. Ulterior, pornind de la așa-numita „logică pozitivă” a lui Hilbert și Bernays (cf. D. Hilbert und P. Bernays, *Grundlagen der Mathematik*, Göttingen, 1934), pe linie formalist-intuiționistă, Grigore Moisil va publica o serie de studii în care elaborează mai multe sisteme de logică intuiționistă: logica strict pozitivă, logica strict pozitivă distributivă, logica teoriei cuantice ș.a., pe baza cărora se poate elabora o ierarhizare a sistemelor formale intuiționiste (cf. Al. Surdu, *Elemente de logică intuiționistă*, Editura Academiei Române, București, 1976).

Noțiunea de „colectiv” apare într-o formă specială și în lucrările lui Constantin Noica, în care acesta face referințe la mulțimi sociale, la colective în care partea devine întreg și întregul devine parte, sau chiar un singur element reprezintă mulțimea. Este vorba despre așa-numitul *synaethism* și despre ansamblul sintetic numit *holomer*, din lucrarea *Scrisori despre logica lui Hermes*, Editura Cartea Românească, București,

1986. Influența, de data aceasta, provine direct din cursul lui Nae Ionescu despre colective, care l-a obsedat pe Noica până la bătrânețe. Chiar mai mult decât *Problema salvării în „Faust” al lui Goethe*, curs de metafizică ținut de Nae Ionescu în anul universitar 1925–1926.

Nu mai sunt sigur dacă Noica știa despre cursul lui Nae Ionescu de la Mircea Eliade sau numai discuta cu acesta despre „creația culturală”, pe care o considerau, în maniera lui Thomas Mann, ca un păcat, la care te îndeamnă „demonul” și pentru care trebuie să plătești. Dar oricât de mare ar fi pedeapsa, tot merită, cel puțin, să încerci. Și Noica făcea referințe la pilda fiului risipitor, care încearcă fără să reușească și se întoarce învins, dar este iertat, ca și cel care face ani grei de temniță, căci, ne spunea Noica, Dumnezeu l-a iertat pe Faust în cele din urmă. Și mai zicea și despre Nae, care făcuse pușcărie nevinovat, că s-a îndurat de el Bunul Dumnezeu și l-a salvat de suferințe, înainte de a pune comuniștii mâna pe el.

Și s-a apucat Noica să citească întreaga operă a lui Goethe, ca să-l înțeleagă mai bine pe Faust. „De la Nae mi s-a tras”, zicea Noica. Și, după o admirație nemărginită, căci Goethe era întruchiparea geniului, pe Noica l-ar fi cuprins revolta și ar fi scris o lucrare imensă, numită *Anti-Goethe*. „Noroc, zicea el, că mi-au luat-o securiștii după arestare, cu toate cărțile din biblioteca pe care mi-o aranjase Sterescu”. Din însemnările care i-au mai rămas, Noica a compus, în 1976, *Despărțirea de Goethe* la Editura Univers, pentru care a primit Premiul Uniunii Scriitorilor, care consta într-o sumă de bani foarte mare pentru vremea aceea. „Tot răul spre bine!”, zicea Noica.

Și Mircea Eliade a scris frumos despre *Problema salvării* a lui Nae Ionescu (cf. Dora Mezdrea, *Nae Ionescu. Biografia*, vol. I, ed. cit., p. 463–464) în romanul său autobiografic, *Gaudeamus*. Căci Nae Ionescu știa să aleagă teme captivante pentru cursurile sale, chiar dacă nu erau originale. Și nici nu-l interesa să fie originale, ci demne de reținut și de a fi continuate. În plus, temele erau alese dintre cele care erau la modă în filosofia occidentală, sau de interes. Apăruse un fel de saturație față de pozitivismul și de neopozitivismul dominante la început de secol, când în locul științelor apăruse tehnica. Și Nae Ionescu trecuse de la caleașcă la automobil, iar în politică se trecea de la doctrină la acțiune. Tot felul de „stafii”, vorba lui Marx, umblau prin Europa de Vest, dar și prin cea de la Est. Naționalismul era la modă. Simțise acest lucru până și Constantin Rădulescu-Motru, veteranul maioreșcienilor. Numai că acesta era ateu și s-ar fi potrivit mai bine cu cei din Vest, pe când naționaliștii români erau creștini, ceea ce Nae Ionescu știa foarte bine, căci trăia în mijlocul lor – Asociația Studenților Creștini din România (ASCR). Se petrecea, în termenii lui Nae Ionescu, „o schimbare radicală de structură și de orientare a lumii”. Ceea ce a determinat și o schimbare în atitudinea față de religie în genere.

După faza de inspirație kantiană a reducerii religiei în limitele rațiunii, materializată în cărți despre viața lui Iisus Hristos, cum a fost a lui Ernest Renan (1863) sau a lui D.F. Strauss (1864), care eliminau din *Scrierile evanghelice* toate minunile, iar Iisus devenea un simplu „învățător”, a urmat reactivarea criticii mai vechi a „esenței creștinismului” din perspectiva logicii. Ce-i drept, a logicii clasico-tradiționale, cu principiile sale rigide: al identității și al noncontradicției. Materialiștii, ateii și marxiștii au trium-

fat, cu toate că în alte împrejurări nu erau de acord cu această „logică a rațiunii” sau a „intellectului”, și optau pentru logica dialectico-speculativă de tip hegelian, prin care s-ar fi putut argumenta toate „contradicțiile” evanghelice.

Creștinii occidentali de diferite orientări, până și cei catolici, cu vechi tradiții logico-teologice, au renunțat la argumentările logice și la demonstrații pentru susținerea Divinității, înlocuind rațiunea (*ratio*) cu credința (*fides*).

Din perspectiva Ortodoxiei, a cărei teologie nu se bazase pe logică, ci pe credință, situația nu prezenta o importanță deosebită. Teza despărțirii credinței de logică a fost adoptată tacit și de către teologii și filosofii români și, respectiv, de Nae Ionescu în cursul său de *Filosofia religiei* (1924–1925). Aceasta, în ciuda faptului că el era, ca să spunem așa, logician de profesie. „Există o viață religioasă, zicea Nae Ionescu, de sine stătătoare, care nu are nimic comun cu viața noastră rațională, logic-obiectivă”.

Ceea ce nu-l împiedică pe Nae Ionescu să adopte o concepție „fenomenologică” asupra religiei, adică tocmai obiectivă, dacă nu logică, științifică, prin considerarea religiozității, respectiv, a trăirii, a experienței sau a actului religios, ca un fenomen, ce-i drept spiritual, dar existent ca orice alt fenomen, și care nu numai că poate fi studiat, dar, prin amploarea și universalitatea lui în spațiu și timp, chiar trebuie studiat.

Aceasta este poziția de principiu a lui Nae Ionescu, total diferită de poziția științivilor din vremea sa, mai mult sau mai puțin ateï. Nu era, firește, original în această privință, cel puțin pe planul filosofiei occidentale, dar, la noi, a deschis o pistă de cercetare, în special pe linia istoriei religiilor, deosebit de rodnică, și trebuie spus că nici pe plan universal situația nu era pe atunci diferită. Așa se face că Mircea Eliade, adept al concepției fenomenologice a lui Nae Ionescu, a fost unul dintre primii cercetători ai religiilor orientale. Căci el a ajuns vestit nu numai prin amploarea studiilor sale de istoria religiilor, ci și prin prioritatea acestora.

Despărțind credința de rațiune, Nae Ionescu desparte și religia de logică. Reiese însă că el se străduia să facă mai degrabă știința religiei, decât filosofia acesteia.

Wilhelm Dancă, un exeget avizat al concepției lui Nae Ionescu și Mircea Eliade despre religie (cf. W. Dancă, *Mircea Eliade. Definitio sacri*, Editura Ars Longa, Iași, 1998), consideră că, independent de oscilațiile terminologice (fenomenologie, morfologie a religiei), Nae Ionescu și Mircea Eliade au inițiat „metoda istorico-fenomenologică” de studiu al religiilor – Eliade aprofundând cu performanțe internaționale recunoscute aspectele istorice, Nae Ionescu mărginindu-se mai mult la cele fenomenologice. Obiectivul, în ambele cazuri, fiind acela de surprindere a fenomenului numit „religiozitate”, act, trăire sau experiență religioasă.

Termenul de „experiență religioasă” nu este tocmai potrivit, căci sugerează un fel de încercare, a unui ateu, de exemplu, de a trăi anumite sentimente religioase, ca și când ar gusta anumite mâncăruri sau băuturi, spre a vedea dacă îi plac sau nu. Ce-i drept, există și astfel de „experiențe”, cu tot felul de pregătiri și probe, pentru acceptarea în anumite secte sau organizații oculte (uneori și lecții de yoga), dar acestea au mai degrabă aspecte sportive decât religioase. În genere, religia, ca și naționalitatea, nu se experimentează. Ceea ce nu înseamnă că, în cadrul fiecărei religii, n-ar exista „trepte” ale desăvârșirii și grade ale dificultăților de realizare a legăturii (de la *religio*, de unde provine și termenul de „religie”) cu Divinitatea sau cu *sacrum*, cum îi zice Eliade.

Istoria religiilor dovedește că structura (*Gestalt*) actului religios, forma (*morphe*, din care provine și denumirea de „morfologie” a religiei) este aceeași, doar manifestările sacrului (hierofaniile) diferă în funcție de locul și de momentul în care apar. Și, cel mai important lucru, el s-a manifestat de când se știe omenirea, a apărut și mai apare încă oricând și oriunde există comunități stabile de oameni, în ciuda oricăror previziuni și constatări ateiste despre „moartea lui Dumnezeu”. Iar cei care se ocupă cu studiul religiilor n-ar trebui să fie numiți nici mistici și nici iraționaliști, cum au făcut-o comuniștii.

Mircea Eliade, mergând consecvent pe linia lui Nae Ionescu, s-a mulțumit cu darurile acestuia, prin care a și ajuns cel mai de seamă istoric al religiilor din vremea sa: conceptul de religiozitate, ca act sau fenomen, care poate și trebuie să fie studiat ca atare, adică morfologic, în toate formele sale, căci este universal și etern. Pentru acestea îi tot mulțumea Mircea Eliade lui Nae Ionescu în fiecare lucrare, spre mirarea lui Anton Dumitriu, care credea că o face „fără niciun rost”!

În fine, trebuie amintit aici *Cursul de metafizică* (1936–1937) din *Opere*, vol. II, *ed. cit.*, care constituie un fel de sinteză a cursurilor de metafizică ținute de Nae Ionescu din 1919, dar care, la rândul său, a fost continuat până la data de 8 mai 1938, când Nae Ionescu „devine deținut politic” (*op. cit.*, p. 464).

În această „sinteză” găsim probleme de „metafizică” importante, cum ar fi distincția dintre „existență” și „ființă”, dar și considerațiuni despre întrepătrunderea lor și trecerea de la existență la ființă prin intermediul eului. Se găsesc aici premisele celebrei „deveniri întru ființă” a lui Constantin Noica, prin care ființa parcurge categorial (la Nae Ionescu, prin concepte) toate treptele, de la existență sau „ființa din lucruri”, la „ființa în ea însăși” (cele două părți ale *Ontologiei* lui Noica; cf. Constantin Noica, *Devenirea întru ființă*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981, p. 171). Pe de altă parte, fiind legată de eu, iar eul de comunitate, de colectivul compus din elemente, cum este și la Noica ființa de a doua instanță, a elementelor, ființa este încărcată de sentimente, de simțăminte și de gânduri, care diferă de la popor la popor, până și la revendicarea Divinității – „Dumnezeul comunității mele”, „Dumnezeul românilor”, zice Nae Ionescu, ceea ce l-a îndreptățit pe Noica să vorbească despre „sentimentul românesc al ființei” (vezi și cartea cu același nume).

Dar și mai curioasă, dacă n-am fi cunoscut dinainte adevărata semnificație a ceea ce Noica numea „ființa de a treia instanță” (cf. Al. Surdu, *Sistemul filosofic din Tratatul de ontologie al lui Constantin Noica*, în Al. Surdu (coord.), *Istoria filosofiei românești*, Editura Academiei Române, București, 2018), este modalitatea în care Nae Ionescu vorbește în lecția XXII, de încheiere a cursului (Nae Ionescu, *op. cit.*, p. 418 sq), despre *Drumul către Dumnezeu prin comunitate*, și anume despre trecerea de la multitudinea elementelor la unitate, mai precis la Divinitatea monoteismului, la Dumnezeu Unul (*eis Theos*, cum se zice în *Crezul* ortodox). La Noica, lucrurile se petrec la fel, doar că, în loc de Dumnezeu Unul, Noica zice „Unul-unu”, care este și Multiplul-unu, cu care este de „aceeași ființă” (*homoousios* cum zic ortodocșii). Ființa „absolută”, conchide Noica, are sens doar dacă se dezmințe prin întrupare (S-a coborât din Ceruri, zice *Crezul*, și s-a întrupat), „printr-o singură întrupare ... așa cum printr-un singur om s-a spus că se poate exprima toată Umanitatea” (C. Noica, *op. cit.*, p. 387).

S-ar mai putea spune multe despre conținutul cursurilor lui Nae Ionescu, chiar independent de influențele acestora asupra unora dintre apropiații săi, din Școala lui Nae Ionescu sau dinafara ei, cum n-au făcut-o așa-numiții exegeți de după 1948 care i-au găsit tot felul de epitete jignitoare, fără nicio acoperire. N-am găsit nicio referință, la aceștia, în legătură cu problemele dezbătute de Nae Ionescu, ci doar citate din părțile introductive, de regulă fără nicio legătură cu lecțiile propriu-zise. Nu are rost să ne referim la astfel de exegeze, pentru care unii dintre autorii lor și-au și cerut scuze după 1990, dar pentru care, pe vremea aceea, Nae Ionescu ar fi fost condamnat la moarte. După cum majoritatea urmașilor săi au fost arestați, iar unul dintre ei, Mircea Vulcănescu, a și murit în detenție.

Eu i-am cunoscut pe Virgil Bogdan și pe Constantin Floru după eliberarea din detenție a lui Constantin Noica, la Centrul de Logică al Academiei Române, iar împrejurarea a fost legată de organizarea de către Constantin Noica a unui Seminar. „În amintirea lui Nae”, zicea Noica, adică a lui Nae Ionescu (cf. Al. Surdu, *Vocații filosofice românești*, Editura Academiei Române, București, 1995). La „seminar” discutam traducerea în limba română a *Logicii Mari* a lui Hegel, V. Bogdan și C. Floru fiind angajați în alte traduceri din opera lui Hegel. Apoi am discutat despre traducerea lui Mihai Eminescu din *Critica rațiunii pure*. Cu această ocazie, C. Floru a găsit caietele de notițe ale părinților săi (tatăl său a fost istoricul Ion S. Floru) de la cursurile lui Titu Maiorescu, în care erau texte traduse de Titu Maiorescu din operele principalilor filosofi clasici germani.

Eu, fiind prieten cu Grigore Traian Pop, redactor pe atunci la revista „Ramuri” din Craiova, publicam frecvent acolo. În anul 1968 am publicat 5 articole, în numerele 1, 4, 5, 9 și 12. Dar am reușit să-i publicăm și lui Constantin Noica două articole (în numerele 3 și 4 din 1968). Acestea au fost unele dintre primele articole publicate de Noica după ieșirea din detenție despre Mihai Eminescu, mai precis despre tema discuțiilor de la Seminarul „Nae Ionescu”, și, firește, am fost bucuros să fiu publicat în același număr de revistă (nr. 4) cu filosoful Constantin Noica (sunt peste 50 de ani de atunci!).

Dar tot în revista „Ramuri”, nr. 1 din 1968, a apărut și un articol despre Nae Ionescu, semnat V. Marcian, *Nae Ionescu și deținerea logicii din perspectivă istorică*, în cadrul unui „dicționar” de filosofi români, la litera „I”. Era un articol laudativ, primul de acest fel după campania denigratoare la adresa lui Nae Ionescu (cf. *Curenți și orientări în istoria filosofiei românești*, Editura Academiei Române, București, 1967) și, din păcate, și ultimul, până în 1990, în țara noastră.

Grigore Traian Pop a fost nevoit să scrie un contra-articol, intitulat: *Un propovăduitor al misticismului și iraționalismului*, în nr. 5 al revistei „Ramuri”, iar Nicolae Gogoneață, căci ieșise scandal mare – ziceau unii că se auzise despre acel articol până la Moscova – a scris despre *Cultul „laturii pozitive” a gândirii retrograde*, în „Scân-teia”, nr. 7719, 19 mai 1968, din care trebuia să înțeleagă toată lumea că despre Nae Ionescu nu este voie să se scrie nimic pozitiv. Și „lumea” a înțeles acest lucru.

Dar atmosfera era totuși în destindere, căci, în aceeași revistă, în anul următor (1969), am publicat, împreună cu Constantin Floru, tot de la Seminarul „Nae Ionescu”, 8 articole cu traduceri din operele filosofilor germani (nr. 2–6 și nr. 10–11). Tot în 1969, Virgil Bogdan și Constantin Floru au publicat traducerea

lucrării lui Hegel *Principiile filosofiei dreptului*, discutată la Seminarul „Nae Ionescu”. C. Noica a publicat la Editura Științifică *Douăzeci și șapte de trepte ale realului*, tot în 1969. Textele traduse de Mihai Eminescu din *Critica rațiunii pure* a lui Kant le-am publicat abia în 1975 la Editura Univers, împreună cu Constantin Noica și Constantin Floru, după ce a reușit și subsemnatul să-și publice prima carte (*Logică clasică și logică matematică*) la Editura Științifică, în 1971. În *Bibliografia* la această lucrare nu mai apare numele lui Nae Ionescu și nici al Seminarului organizat de Noica în amintirea lui, la care au participat, înainte de a se retrage pentru totdeauna, ultimii descendenți ai Școlii lui Nae Ionescu din România.

Dintre aceștia, știu că Noica a ținut cel mai mult la Nae Ionescu, aproape la fel de mult, așa zice, pe cât am ținut și mai țin și eu la amintirea lui Constantin Noica. Dar Noica n-a apucat să facă prea multe „în amintirea lui Nae”, cum îi plăcea să zică, în afara faptului că ne povestea câteodată ce a învățat el de la Nae. Citind o scrisoare, pe care i-a scris-o lui Emil Cioran la moartea lui Nae Ionescu, m-am gândit că ar fi potrivit să reproducem din ea câteva rânduri dătătoare de seamă.

„Emile dragă, mă pregăteam să-ți trimit o altă scrisoare. Dar a murit Nae și asta schimbă totul. Mă duc mâine la înmormântarea lui cu sentimentul că ne apasă un blestem și că nicio întâmplare nu-mi putea sărăci mai mult ființa de român ca aceasta.”

Având în vedere că ființa este altceva decât existența, tot de la Nae citire, retragerea lui din existența pământească, cea trecătoare, a însemnat pentru adevărații săi urmași înălțarea lui Nae Ionescu întru Ființa, cum ar zice Noica, cea fără de început și fără de sfârșit, pe măsura dreptei noastre credințe și a „sentimentului românesc al Ființei”. Al „Ființei de Român”.